

ՏՊԱՌՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԼԵՎՈՆ ՄԿՐՏՅԱՆ

«Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոն»,
ՀՀ մշակույթի նախարարություն

«ԱՐԴԱՐ ԴԱՎԻԹ». ԱՌԱՍՊԵԼ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան

Տարբեր հնագույն մշակույթներում էական դեր են խաղացել մեգալիթյան կառույցները, որոնց ծագումը եւ նշանակությունը մինչ օրս վերջնականապես պարզված չէ¹: Մեգալիթների² մասին ստեղծվել են բազմաթիվ առասպելներ, դրանք դարձել են գիտական չըջանակաների, ինչպես նաեւ ժողովրդական լայն զանգվածների ուշադրության առար-

¹ Շնորհակալություն ենք հայտնում «Ռուբեն Սեւակ» թանգարանի տնօրեն՝ Տեր Սեւակ քահանա Սարիբեկյանին, հնասեր Ա. Կանթարյանին՝ դեպի հուշարձան ճանաչողական բնույթի շրջայցին ուղեկցելու համար, պ. գ. դ. Հ. Ավետիսյանին եւ պ. գ. թ. Ա. Գնունուն՝ տարածքը համատեղ ուսումնասիրելու եւ օգտակար խորհուրդներ տալու համար, ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արխիվի բաժնի պետ Հ. Կարապետյանին՝ Արդար Դավթին վերաբերող արխիվային նյութերը մեզ տրամադրելու համար եւ Հ. Դանիելյանին՝ տարածքի օդալուսանկարման համար:

² Մեգալիթ տերմինը հունարեն է եւ նշանակում է «մեծաքար» (*μέγας*՝ մեծ եւ *λίθος*՝ քար): Քանի որ մեգալիթյան կառույցների ուսումնասիրությունն սկսվել է այն տարածքներում, որտեղ պահպանվել են կելտական ծագմամբ ժողովուրդներ (Ֆրանսիայում՝ բրետոնացիներ, Բրիտանիայում՝ վալլեր), այդ իսկ պատճառով մեգալիթյան երեք հիմնական կառույցների անունները հենց դրանց լեզվով են՝ դոլմեն (բրետ. *taol maen*՝ քարե սեղան), մենհիր (բրետ. *Men*՝ քար եւ *hir*՝ երկար), կրոմլեխ (բրետոն. *Crom*՝ սեղան, *lech*՝ քար) (մանրամասների համար տես **G. Daniel**, *The megalith builders of Western Europe*, London, 1958. **А. Зубов**, *Лекции по истории религии*, Лекция 5. *Мегалитическая религия*, Екатеринбург, 1993. այս կառույցներին վերաբերող ավանդազրույցները տես՝ **G. R. Varner**, *Menhirs, dolmens and circles of stone: the folklore and magic of sacred stone*, New York, 2004): Բացի ավանդական այս երեք տիպի հուշարձաններից, մեգալիթ են համարվում նաեւ աշտարակատիպ կառույցները, ինչպիսիք են՝ Արեւմտյան միջերկրածովում հայտնի (Սարդինայում՝ նուրագներ «nuraghe», Բալեարյան կղզիներում՝ թալայոտներ, «*talayot*», Կորսիկայում՝ տոռոե «*torre*») կառույցները, տես **В. Семенов**, *Первобытное искусство. Каменный век, бронзовый век*, Санкт-Петербург, 2008, с. 353-362:

կան: Նման հուշարձաններով հարուստ է նաեւ Հայկական լեռնաշխարհը եւ հատկապես Արագածի հարավային փեշերը, որոնց թվում իր ուրույն տեղն ունի «Արդար Դավիթ» կոչված համալիրը: ՀՀ Արմավիրի մարզի Դաշտ գյուղի հյուսիսում՝ Էջմիածին-Օշական ճանապարհի աջ մասում, անջրդի, բուսականությունից զուրկ տարածքում գտնվող այս բացառիկ հուշարձանի լանդշաֆտը նկարագրված է հայկական միջնադարյան աղբյուրներում³ եւ ավանդազրույցներում:

«Արդար Դավթի» ավանդազրույցը

Ըստ ավանդազրույցի՝ տեղանքի անունն առնչվում է Դավիթ անունով մի մարդու հետ, ով այդ վայրերում ճգնում էր: Նա երեկոյան ժամերգություններին գալիս է Էջմիածնի տաճար, ապա վերադառնում եւ կարճ ժամանակի ընթացքում արդար ու սուրբ մարդու անուն է վաստակում: Այդ ընթացքում Էջմիածնի աշակերտներից եւ գյուղի երեխաներից մի քանիսն անհայտանում են: Մի անգամ էլ, երբ Արդար Դավիթը սովորականի պես աղոթելիս է լինում տաճարում, լուսարարը նրա վերարկուի թիկունքին կարդում է հետեւյալ մակագրությունը. «Ես այստեղ եմ»: Պարզվում է՝ որսալով մանուկներին՝ նա տարել է իր այրը, մորթել ու կերել: Դավթին հրավիրելով մի սենյակ՝ զբաղեցնում են, իսկ ուղարկված մարդիկ գնում, բերում են կենդանի մնացածին եւ մարդկային շատ ոսկորներ: Դավթին քարկոծում են: Դրանից հետո քարանձավը կոչվում է Արդար Դավթի անունով, իսկ կեղծ արդարներին էլ ասում են «Արդար Դավիթ»⁴: Հետագայում այս ավանդությունը տեղ է գտնում Պ. Պռոշյանի «Կռվածաղիկ» վեպում⁵:

Ավանդազրույցն իր ուղեգրություններում հիշելով՝ Մ. Թադիաղյանը Արդար Դավթին «հինաւորց եպիսկոպոսաց մերոց» էր համարում, իսկ հնավայրը՝ «Արդար Դավթի Տուն»: Նա Դավթի վերաբերյալ շատ կարեւոր հավելում է անում՝ անվանելով նրան «այր սոսկավիթխարի,

³ Հմմտ. Փ. Բուզանդի պատմության մեջ՝ հայկական զորքի կողմից մասքութներին ջախջախելու հատվածում («Երբ թշնամիները տեսան նրա հարձակումն իրենց վրա՝ քաղաքից դուրս եկան, փախան դեպի առապարը, Օշական բերդի կողմը, ապավինելով այն անապատին ու քարքարոտ տեղերին»): Փ. Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1987, գլ. Է., էջ 31):

⁴ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երեւան, 1969, թ. 86, էջ 34-35. Ա. Սեդրակյան, Հիշատակարան, մաս Ա., 1845-1864, էջ 114-115 (ծեռագիրը գտնվում է Պետական արխիվում, Սեդրակյանի ֆոնդ):

⁵ Պ. Պռոշյան, Կռվածաղիկ, հ. Գ., գլուխ ԻԹ., Երեւան, 1963, էջ 191-195:

անձնեայ եւ ուժեղ քան զամենայն մարդիկ իւրումն ժամանակի»⁶: Անշուշտ, խոսքը հսկայի մասին է, իսկ հնավայրի առնչութիւնն առասպելական հսկաների հետ մեզ օգնում է հասկանալ տարածքից ոչ հեռու՝ Օշականի «Օղուզի տներ» (իմա՝ հսկայի տուն) դամբարանադաշտը (Օշականի պատմութեան եւ մշակութի հուշարձանների ցանկում՝ 2.113/21)⁷:

Հուշարձանի ուսումնասիրության պատմությունը

Հուշարձանը թեպետ գտնվում է Դաշտ գյուղի մոտ, սակայն այն նշված է Այգեջատի պատմութեան եւ մշակութի հուշարձանների ցանկում (այսուհետ՝ ցանկ)⁸: Այն վկայագրվել է 1991 թ. (արդեն Դաշտ գյուղի տարածքում), որպէս Ք.ա. II-I հազարամյակների աշտարակ (վկայագրի հետ միասին առկա է նաեւ աշտարակի եւ բլրի հատակագիծը)⁹ (նկ. 3):

Արդար Դավթի կառույցն ու ավանդազրույցը հետաքրքրել են շատերին: Այս ավանդազրույցը մեջբերելով՝ նաեւ «բրդաձեւ շարված քարերի կուտակումներ» է հիշում ԺԹ. դարի առաջին կեսին, Ա. Արարատսկին՝

⁶ Մ. Թադիադյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երեւան, 1975, էջ 115-117: Ավանդազրույցների մեծ մասը մեգալիթների կառուցումը վերագրում է հսկաներին (Սարդինիայում դրանք կոչվում են «հսկաների գերեզմաններ»): տես Տ. Ս. Կաւ, О некоторых культах нуррагической Сардинии, «Античный мир и археология», вып. 8, Саратов, 1990, с. 103-111):

⁷ Սրանք կեղծ թաղով դամբանաարահներ են, որոնց տափակ սալերից կառուցված պատերի շարքերը բարձրանալով աստիճանաբար առաջ են գալիս՝ փոքրացնելով ծածկի թոփքը, որը փակվում է առաստաղի սալերով (տես Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հ. I, Երեւան 1942, էջ 189. Մ. Հասրաթյան, Պատմա-ինագիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան, 1985, էջ 209-217. Գ. Արեշյան, Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երեւան, 1996, մաս Ա., էջ 70: Գ. Սրվանձտյանցը Մանագլերտի մի քրդական գյուղում նշում է «քարակույտով մը բարձրացած» գերեզմանի մասին, որին տեղի հայերը ազնավորի (հսկայի) գերեզման են ասում, տես Գ. Սրվանձտյանց, Գրոց ու բրոց, Երկեր, հ. Ա., Երեւան 1978, էջ 56: «Բազմաթիվ գերեզմանական հողաբլուրներ, որ կոչում են օղուզներ, այն է՝ «հսկաներ», հիշում է նաեւ Է. Ռեկյուն՝ Սեւանա լճի ավազանում առանձին կամ շարքերով կանգնած՝ բարձրադիր վայրերի մասին (տես, Է. Ռեկյուն, Ռուսական Հայաստան, Վաղարշապատ, 1891, էջ 19): Օղուզ հսկաների մասին հայկական ավանդության մեջ տես Ե. Լալայան, Երկեր, հ. Գ., Երեւան, 2004, էջ 195, 204:

Տես ՀՀ կառավարության 2002 թ հոկտեմբերի 3-ի թ. 1589 որոշում, Արմավիրի մարզի Այգեջատ գյուղի պատմության եւ մշակույթի հուշարձանների ցանկ, 4.11/1.1, համարանիշ:

⁸ Տես ՀՀ կառավարության 2002 թ հոկտեմբերի 3-ի թ. 1589 որոշում, Արմավիրի մարզի Այգեջատ գյուղի պատմության եւ մշակույթի հուշարձանների ցանկ, 4.11/1.1, համարանիշ:

⁹ Տես «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արխիվում, Էջմիածնի ենթաշրջանի Դաշտ գյուղին վերաբերող վկայագրերում: Վկայագիրը եւ չափագրությունը կազմել է Վ. Հարությունյանը:

«Արտեմի Արարատսկիի կյանքը եւ արկածները» ինքնակենսագրական վեպում¹⁰:

Գիտական առաջին անգրադարձը կատարվում է Ի. դարի սկզբին: Նախ՝ Արդար Դավթի աշտարակին, հսկաների դամբարանների («օղուզի տներ») համատեքստում, անգրադառնում է Գ. Ղափանցյանը¹¹: Այնուհետեւ խնդրին անգրադառնում է Թ. Թորամանյանը, ով Դավթի բլրի աշտարակը կապում է ինչ-որ «կրոնական պաշտաման հետ»¹²: Ա. Քալանթարը, ուսումնասիրելով եւ տիպաբանելով մեզալիթյան հուշարձանները, այս շինությունը եւ Արազածի հարավային փեշերի աշտարակատիպ այլ կառույցներ նույնպես կապում է պաշտամունքի հետ եւ անվանում «տաճար»¹³: Ըստ նրա՝ սրանք բաղկացած են մեկը մյուսի մեջ, շրջանաձեւ մի քանի պատից, որոնք դեպի կենտրոն՝ յուրաքանչյուրն իր նախորդից մի աստիճանաձեւ հարկ բարձր է: Ներկայիս Այգեջատ գյուղի տարածքի դամբարանադաշտում նա բլուրների վրա հիշատակում է չորս-հինգ աշտարակ, որոնցից լավ պահպանվածը Արդար Դավթի աշտարակն է¹⁴: Ս. Մնացականյանը, անգրադառնալով Մերձավանի եւ Աղավնատան «Օյուղ» աշտարակներին, այս կառույցները քննարկում է որպես «հելլենիստական Հայաստանում գոյություն ունեցած մեմորիալ ամբողջական համալիրներ», որոնց շարքին է դասում նաեւ «Արդար Դավթի» աշտարակը¹⁵:

Համալիրի նկարագրությունը

Աշտարակը համանուն բլրի (1025,4 մ) գագաթին է (ցանկում՝ 4.11/1.2), որն 8 մ տրամագծով, շրջանաձեւ, բազալտի խոշոր եւ տուֆի մանր բեկորներով, չոր շարվածքով կառույց է՝ պահպանված տեղ-տեղ 4-5 շար քարերի բարձրությամբ (նկ. 4): Աշտարակի շուրջը տեղանքի նկատմամբ մինչեւ 3-4 մ բարձրությամբ եւ աշտարակի կենտրոնից հաշ-

¹⁰ “Жизнь Артемия Арапатского”, Ленинград, 1980, с. 49.

¹¹ Գ. Ղափանցեան, Հնութեան մի քանի յիշատատակարաններ, «Արարատ», 1914, Ա., էջ 93:

¹² Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հ. Բ., Երեւան 1948, էջ 218-219. հմմտ. նույնի Հայկական ճարտարապետություն, հ. Ա., Երեւան 1942, էջ 10-11:

¹³ Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, Երեւան, 2007, էջ 202-203:

¹⁴ Քալանթարի կարծիքն աշտարակների վերաբերյալ սխալ համարելով եւ մանրակրկիտ քննադատելով՝ Խ. Սամվելյանը հակված է դրանք «նեոլիթյան բերդեր» համարել, տես՝ Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երեւան 1931, էջ 142-148:

¹⁵ Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երեւան, 1982, էջ 51:

ված՝ մոտ 15 մ շառավղով արհեստական, կլորավուն հարթակ է ստեղծված, որի լիցքն իրականացված է խառը, տարբեր չափերի քարերով եւ հողով: Աշտարակից ճառագայթաձեւ ձգվում են անմշակ քարերից շարված մի քանի քարաշարեր, որոնք ժամանակին նկատել է Ա. Քալանթարը¹⁶: Այս քարաշարերը միանում են հարթեցված շրջանաձեւ բնական ժայռերի, որոնք տեղ-տեղ շարված են խոշոր քարերով եւ հիշեցնում են շրջանաձեւ «հարթակներ» (նկ. 1): Սրանք ձեւով նման են մեկ այլ մեգալիթյան կառույցի, որը ստացել է «անապատի օդապարիկներ» (desert kites) անվանումը¹⁷:

Այն տեսանելի կապի մեջ է եղել Այգեշատի, Նորակերտի եւ Մերձավանի աշտարակների հետ: Հնավայրի ստորոտին Ք.ա. II-I հազարամյակներով թվագրվող դամբարանադաշտ է (ցանկում՝ 4.37/2): Այգեշատի կողմից հյուսիսարեւելյան մասում, մինչեւ Օշական՝ «Հնձանի ձոր» տեղանքը Ք.ա. II-I հազարամյակներով թվագրվող բնակավայր է (ցանկում՝ 4.11/1) եւ հսկայական դամբարանադաշտ (ցանկում՝ 4.11/1.1)՝ տուֆե բազմաթիվ կուռքերով եւ սյուն-կոթողներով: Այս դամբարանադաշտում կիկլոպյան շարվածքներով եւ քարե աշտարակներով առանձին դամբարանախմբեր են¹⁸: Շրջապատված լինելով նման խոշոր դամբարանադաշտերով՝ Արդար Դավթի մեգալիթյան համալիրը ստանում է ընդգծված ծիսական նշանակություն:

Վերջաբան

Արդար Դավթի մեգալիթյան համալիրը բրոնզ-երկաթի դարի (Ք.ա. մոտ II հազ.) ծիսապաշտամունքի կարեւոր հուշարձան է: Ջի բացահայտվում, որ այս հնավայրն Աղթամիթի ամրոց-համալիրի¹⁹ օրգանական շարունակությունն է, քանի որ երկուսն էլ նույն պատմաժամանակաշրջանի

¹⁶ Տե՛ս Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 203-204:

¹⁷ Հայաստանում այս հուշարձանների ուսումնասիրության համար տե՛ս D. Nadel, G. Bar-Oz, D. Malkinson, P. Spivak, D. Langgut, N. Porat, A. Khechoyan, A. Nachmias, E. Crater-Gershtein, A. Katinaa, G. Bermatov-Paz, S. Nahapetyan, B. Gasparyan, New insights into desert kites in Armenia: the fringes of the Ararat Depression, Arabian Archaeology and Epigraphy, 2015, N 26, էջ 120-143:

¹⁸ Լ. Բիագով, Հ. Ավետիսյան, Այգեշատի դամբարանադաշտի պեղումները, Հայաստանի Հանրապետությունում 1980-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Երեւան, 1991, էջ 36. Հ. Ավետիսյան, Այգեշատի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը, ԲԵՀ, 1996, թ. 2, էջ 156-162:

¹⁹ Հ. Սիմոնյան, Ախթամիրը նեոլիթ-խալկոլիթյան ժամանակաշրջանում, Հին Հայաստանի մշակույթը IX, Երեւան, 1998, էջ 57. Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ., Երեւան, 2005, էջ 55:

կան բնութագրին ունեն, որոնց կապող օղակ է հանդիսանում Այգեջատի դամբարանադաշտը՝ մեգալիթյան պարիսպներով եւ աշտարակներով: Արդար Դավթի ուսումնասիրությունը բացառիկ նշանակություն ունի հնագույն Հայաստանի պատմության համար ոչ միայն այն պատճառով, որ այն կարեւոր հնագիտական հուշարձան է, այլեւ՝ որ հայկական հիշողությունը կայուն ավանդությունների միջոցով վերարտադրում է այդ հուշարձանի արխայիկ նշանակությունը:

РЕЗЮМЕ

В древних культурах большую роль играли мегалитические постройки, о которых рассказывается множество легенд, ставших объектом внимания научных кругов и широких народных масс. Армянское нагорье особенно богато подобными постройками, среди которых особое место занимает комплекс под названием «Ардар Давид» («Справедливый Давид») на южных склонах горы Арагац. Это сооружение бронзового и железного веков (ок. II тысячелетие до Р.Хр.) как важный археологический памятник имеет исключительное значение для истории древней Армении. Кроме этого, «Ардар Давид» свидетельствует о том, что в армянской народной памяти устойчиво сохраняется и воспроизводится его архаическое значение.

SUMMARY

In different ancient cultures megalithic constructions played an important role, about which many legends were created. They became the object of attention of scientific circles and the broad masses of people. The Armenian Highland is rich with such constructions, among which the complex called “Ardar David” (“Righteous David”), situated on the southern slopes of Mount Aragats, occupies a special place. This significant construction of the Bronze and Iron Ages (ca. the 2nd millennium BC) has exclusive value for the history of ancient Armenia not only because it was an important archaeological construction, but also for its testimony to the Armenian national memory that reproduces its archaic meaning by means of persistent memories.

